

An Examination and Analysis of the Concept of Social Responsibility in the Qur'ān and Sociology

Zahra Feizi¹, and Mohammad Parsaian², and Leila Khosravi Morad³

1. Corresponding Author, PhD in Religious Studies-Sociology of Religion, researcher in the Quran and Social Education Department of Jihad University: z.feizi@acecr.ac.ir
2. PhD in Quran and Hadith Sciences, researcher at the Quran and Social Education Department of Jihad University: Mp.iqna@gmail.com
3. PhD student in Educational Management, researcher in the Quran and Social Education Department of Jihad-e-Daneshgah.: l.khosravi@acecr.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
9 September 2025
Received in revised form:
8 November 2025
Accepted:
7 December 2025
Available online:
31 December 2025

Keywords:
Social responsibility;
Sociology;
Qur'an;
Interdisciplinary.

ABSTRACT

Objective: Social responsibility is one of the key drivers of societal development and an interdisciplinary concept that can be examined across diverse perspectives and academic fields. The present article seeks to develop a shared and interdisciplinary conceptual framework for social responsibility from the perspectives of the Qur'an and sociology.

Method: A documentary research approach was employed to extract the concepts of social responsibility in both sociology and the Qur'an. In the field of sociology, the documents reviewed included all texts and studies that have examined the concept of social responsibility, while in the Qur'anic analysis, the primary source was the Holy Qur'an. Data were collected in both domains through note-taking. The analytical method used for sociological data was content analysis, whereas in the Qur'anic study, coding and conceptual analysis were applied.

Result: From a sociological perspective, social responsibility encompasses dimensions such as social, political, cultural, economic, environmental, and ethical aspects. In the Qur'an, in addition to these dimensions, military responsibility is also addressed. When relating these dimensions to the existential domains of human beings, three domains are inferred: cognitive, affective, and behavioral.

Conclusion: In both sociological and Qur'anic perspectives, social responsibility originates from three domains: cognition, affect, and behavior. Each of these domains, based on the integration of the two bodies of knowledge, can be examined across economic, political, social, cultural, ethical, legal, environmental, and military dimensions, taking into account their respective indicators.

Cite this article: Feizi, Z.; & Parsaian, M.; & Khosravi Morad, L. (2025). An Examination and Analysis of the Concept of Social Responsibility in the Qur'an and Sociology. *The Quran and Science*, 19 (37), 117-150. <https://doi.org/10.22034/qvc.2026.20678.1834>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qvc.2026.20678.1834>

Introduction

Social responsibility, as one of the key drivers of societal development across social, political, economic, and cultural dimensions, plays a fundamental role in individuals' participation to improve collective life. This interdisciplinary concept has been addressed in sociology, social psychology, and political science; however, its examination in the Holy Quran can yield significant insights into the types, factors, indicators, and dimensions of social responsibility. The main research problem is that despite numerous studies in sociology (such as the theories of Carroll, Glenn and Nelsen, and Kakabadse) and scattered Quranic research (such as the works of Kamani, Hosseini et al.), no systematic and integrative study has examined social responsibility in both the Quranic and sociological domains. The main questions are: What concepts, dimensions, and indicators of social responsibility exist in the Quran? To what extent can the sociological dimensions and indicators of this concept be aligned with Quranic components? And what integrated conceptual framework can be drawn for social responsibility from the perspective of the Quran and sociology?

Methodology

This research is fundamental in terms of purpose and employs a qualitative approach. First, a conceptual framework based on sociological concepts was developed through library study. Then, using the directed content analysis method, the components, dimensions, and indicators of social responsibility in the Holy Quran were extracted. In this stage, through thematic interpretation, verses and narrations related to social responsibility were identified, and initial concepts were categorized through open and axial coding. Finally, an integrated conceptual framework between the two domains was drawn using the interpretive-comparative method. The research population includes all verses of the Holy Quran, narrations of the Infallibles (AS), and authoritative sociological sources in the field of social responsibility. Purposeful sampling was conducted, and verses and narrations related to key concepts such as "responsibility," "duty," "right," "enjoining good," and "forbidding evil" were examined.

Findings

The research findings can be presented in two main sections:

First Section: Explaining the Relationship and Integration of Dimensions in the Quran and Sociology: Based on comparative analysis, humans possess

three existential dimensions: cognitive, emotional, and functional. The cognitive dimension pertains to an individual's beliefs, values, and awareness of social issues. The emotional dimension includes feelings of commitment, concern, and belonging toward society. The functional dimension refers to an individual's actions and behaviors in the social sphere. These three dimensions manifest in various domains, including eight domains: economic, political, social, cultural, ethical, environmental, legal (juridical), and combative (jihadi). The social domain itself is divided into two parts: "altruistic" (support for vulnerable groups) and "societal" (justice promotion and cooperation).

Second Section: Integrated Conceptual Framework of Social Responsibility: Based on the integration of the three existential dimensions and eight domains, 24 indicators for social responsibility are derived. For example, in the economic domain: the cognitive indicator includes "knowledge of economic issues," the emotional indicator includes "a sense of commitment to establishing justice in economic exchanges and avoiding extravagance," and the functional indicator includes "establishing justice in exchanges and avoiding extravagance to expand collective interests." In the political domain: the cognitive indicator is "knowledge of current political issues," the emotional indicator is "a sense of commitment to participating in political activities," and the functional indicator is "participation in political programs and activities." In the social domain: the cognitive indicator is "knowledge of social norms and laws," the emotional indicator is "a sense of commitment to social values," and the functional indicator is "observing laws and participating in social activities." The cultural, ethical, environmental, legal, and combative domains similarly have three cognitive, emotional, and functional indicators. From the Quranic perspective, social responsibility has unique characteristics: it is obligatory (not merely voluntary), responsibilities are interconnected and integrated, benefit is conditional on divine intention, it has a wide temporal and thematic scope (from environmental protection to otherworldly salvation), and the principle of "placing oneself in others' position" serves as a conscientious criterion.

Discussion and Conclusion

The proposed conceptual framework offers a comprehensive and multi-layered view of social responsibility that goes beyond merely organizational or individual approaches in sociology (such as the models of Carroll, Glenn and Nelsen). In this framework, social responsibility is an individual matter that is determined in relation to society; meaning that the cognitive and

emotional dimensions exist at the individual level, and when an individual interacts with others, it manifests in the functional dimension and collective level. This model fully aligns with Quranic teachings on altruistic, societal, connective, culture-building, political, and combative responsibilities. Compared to previous research, this study, by integrating the two domains of Quran and sociology and presenting 24 specific indicators, takes a step beyond studies such as Kamani's work (which solely addressed a Quranic model). The practical application of this framework is the possibility of designing social responsibility measurement tools based on Islamic culture and planning educational, research, and political-economic programs to enhance it in society. Furthermore, this model can serve as a theoretical foundation for future research in interdisciplinary humanities-Islamic fields.

بررسی و تحلیل مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن و جامعه‌شناسی

زهرا فیضی^۱✉، محمد پارسائیان^۲، و لیلا خسروی مراد^۳

۱. نویسنده مسئول، دانش آموخته دکتری دین پژوهی - جامعه‌شناسی دین، پژوهشگر قرآن و تربیت اجتماعی جهاددانشگاهی، تهران: ایران. رایانامه: z.feizi@acecr.ac.ir

۲. دانش آموخته دکتری علوم قرآن و حدیث، پژوهشگر گروه قرآن و تربیت اجتماعی جهاددانشگاهی، تهران، ایران، رایانامه: Mp.iqna@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری آموزش عالی، پژوهشگر گروه قرآن و تربیت اجتماعی جهاددانشگاهی، تهران، ایران. رایانامه: l.khosravi@acecr.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از پیشران‌های مهم توسعه جامعه و موضوع میان‌رشته‌ای و قابلیت بررسی در نگرش‌ها و رشته‌های گوناگون است. مقاله حاضر در پی ترسیم چارچوب مفهومی مشترک و میان‌رشته‌ای از مسئولیت‌پذیری اجتماعی از منظر قرآن و جامعه‌شناسی می‌باشد.

روش: در استخراج مفاهیم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن از مطالعه اسنادی استفاده شده است. اسناد مورد مطالعه در جامعه‌شناسی تمام متون و تحقیقاتی که به بررسی مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی پرداخته و در قرآن، منبع اصلی قرآن کریم بوده است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات در هر دو با استفاده از فیش‌برداری و شیوه تحلیلی داده در جامعه‌شناسی تحلیل محتوا و در قرآن کدگذاری و تحلیل مفهومی بوده است.

یافته: در نگاه جامعه‌شناسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی دارای ابعادی نظیر اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، زیست محیطی و اخلاقی بوده که در قرآن علاوه بر این موارد مسئولیت‌پذیری نظامی نیز مطرح شده است. در ارتباط دادن این ابعاد با ساحت‌های وجودی انسان بحث از سه ساحت شناختی، عاطفی و عملکردی استنباط شده است.

نتیجه: در هر دو نگاه جامعه‌شناسی و قرآن مسئولیت‌پذیری اجتماعی از سه حیطه یا ساحت شناخت، عاطفه و عملکرد سرچشمه می‌گیرد. هرکدام از این ساحت‌ها بنابر تلفیق دو دانش در ابعاد اقتصادی، سیاسی، جامعه‌ای، فرهنگی، اخلاقی، قانونی، زیست محیطی و نظامی با در نظر گرفتن شاخص‌های آنها قابلیت بررسی دارند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۸ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۷ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۶ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۲ بهمن ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

مسئولیت‌پذیری

اجتماعی،

جامعه‌شناسی،

قرآن،

میان رشته‌ای.

استاد: فیضی، زهرا؛ و پارسائیان، محمد؛ و خسروی مراد، لیلا (۱۴۰۴). بررسی و تحلیل مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن و جامعه‌شناسی. *قرآن و علم*، ۱۹ (۳۷)، ۱۱۷-۱۵۰.

<https://doi.org/10.22034/qve.2026.20678.1834>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین پیشران‌های توسعه در یک جامعه، مشارکت و مسئولیت‌پذیری افراد یک جامعه در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. در حقیقت افراد با احساس مسئولیت‌پذیری اجتماعی در پیشبرد امور محل زندگی خود مشارکت و در بهبود حیات اجتماعی خود و جامعه سهیم می‌شوند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی احساس تعهد، وظیفه و تعلق افراد نسبت به جامعه و مسائل آن است که در مرحله اول فرد را درگیر می‌کند و در مرحله نهایی با اوج‌گیری در اقدام و عمل فرد ظاهر می‌شود و همین امر منجر می‌شود تا متناسب با آن در جامعه اثرگذار باشد. این مفهوم با گسترش نظام شهرنشینی و پیچیده شدن هرچه بیشتر روابط در قالب نقش‌های متعدد به یک موضوع نوظهور در علوم مختلف به‌ویژه جامعه‌شناختی تبدیل شده و به تعهد، وظیفه و تعلق افراد و گروه‌ها اشاره دارد (طالابی و خوش‌بین، ۱۳۹۱). تأمین نیازهای مادی و معنوی فرد در جامعه و بهره‌مندی از آثار سودمند تعاملات اجتماعی، موجب ایجاد احساس مسئولیت‌پذیری او در برابر جامعه می‌شود؛ به بیان دیگر انسان طی فرآیند جامعه‌پذیری این مهارت را فرا می‌گیرد که چگونه در جامعه زندگی و نیازهای خود را ارضا کند. یادگیری درست این مهارت می‌تواند منجر به شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری اجتماعی شود (یزدان‌پناه و حکمت، ۱۳۹۱).

مسئولیت‌پذیری اجتماعی، از جمله آموزه‌های مورد تأکید در اسلام است که نمونه بارز آن را می‌توان در حکم شرعی امر به معروف و نهی از منکر مشاهده کرد. در حقیقت، هرچند مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از مباحث مهم در جامعه‌شناسی به‌شمار می‌رود، اما در منابع اسلامی، به‌ویژه قرآن کریم، مؤلفه‌ها، ابعاد و طیف گسترده‌ای از مصادیق این مفهوم مطرح شده است که در ادبیات جامعه‌شناختی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. اسلام برای مسلمانان، وظایفی فراتر از مسئولیت‌های فردی تعریف کرده است؛ به‌گونه‌ای که آنان نه تنها در برابر هم‌کیشان خود، بلکه در قبال کل جامعه ایمانی گاهی در برابر تمام جامعه انسانی، مسئول و مکلف دانسته شده‌اند (کمائی، ۱۴۰۰). با این همه، کاوش عمیق‌تر در متون علمی و ابزارهای سنجش این مفهوم، نشان می‌دهد که مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در تحقیقاتی نظیر کارول یا حتی کالیفرنیا بیشتر جنبه‌های سازمانی و خدمت در یک نهاد کاری را مورد توجه قرار داده و سطح ارتباط اجتماعی فرد با دیگران (خارج از نقش‌هایی که پذیرفته) چندان مورد توجه نبوده است.

این در حالی است که مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اساساً مفهومی میان‌رشته‌ای بوده و ظرفیت بررسی و تحلیل از منظرها و رشته‌های مختلف، و به‌کارگیری آن در سطح جامعه را دارد؛ که از آن جمله، حوزه میان‌رشته‌ای قرآن و جامعه‌شناسی است. خلأ نظری موجود در پیشینه تحقیقات، این پرسش را مطرح می‌سازد که مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن، دارای چه مفاهیم، ابعاد و شاخص‌هایی است؟ آیا ابعاد و شاخص‌های جامعه‌شناختی این مفهوم، قابل انطباق با ابعاد و مؤلفه‌های قرآنی آن هستند؟ و به عبارتی، چه تطبیقی میان ابعاد و شاخص‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن وجود دارد؟ و در نهایت، چه چارچوب مفهومی تلفیقی قرآنی-جامعه‌شناختی می‌توان برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی ترسیم نمود؟ به‌طور کلی، مسئله پژوهش حاضر، شناسایی و ترسیم چارچوب مفهومی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن و جامعه‌شناسی است. یکی از جنبه‌های حائز اهمیت این شناسایی، دستیابی به چارچوبی است که بتوان بر مبنای آن، ابزارهای علمی طراحی کرد و سپس، وضعیت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن را در درون جامعه و در میان اقشار گوناگون بررسی نمود و بر اساس داده‌های به‌دست‌آمده، بتوان برنامه‌های تربیتی، پژوهشی و سیاسی-اقتصادی تدوین کرد.

پیشینه پژوهش

در مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دانش جامعه‌شناسی در طی سال‌های اخیر مقالاتی منتشر شده است؛ بنایی قدیم و همکاران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای به بررسی تأثیر انحراف توجه سهامداران نهادی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران پرداخته‌اند. مهدی‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای درک مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تأثیر آن بر رضایت شغلی در سازمان‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. مرادیان (۱۴۰۰) در پایان‌نامه خود به تدوین مدل مسئولیت‌گریزی اجتماعی بر اساس ادراک از محیط کار با در نظر گرفتن تأمین نیازها و اشتیاق شغلی مدیران مدارس و معلمان شهرستان آبدانان پرداخته است. اقدام‌پور و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای الگوی درسی بر مبنای مسئولیت‌پذیری اجتماعی طراحی کرده‌اند.

مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برخی تحقیقات اسلامی و قرآنی نیز مطرح شده است؛ کمانی (۱۴۰۰) کتابی را با عنوان «مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآن» با مطالعه متون دینی و قرآن تدوین کرده است. مجیدپور خوئی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای اهداف تربیت اسلامی را با رویکرد مسئولیت‌پذیری

اجتماعی بر مبنای متون دینی و احادیث را منتشر نموده‌اند. حسینی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای بُعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری را از منظر قرآن و اسلام تبیین کرده است. داداشی و همکاران (۱۳۹۷) مقاله‌ای با عنوان «اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی» مبتنی بر مطالعات قرآن و کتب احادیث تدوین کرده‌اند. عباسی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در نهج‌البلاغه مورد تحلیل قرار داده است. جواهری و دیگران در مقاله بررسی تطبیقی رویکرد اجتماعی در دو تفسیر «الکاشف» و «من هدی القرآن» (۱۴۰۱ ش)، دیدگاه قرآنی به امور اجتماعی را مورد بررسی قرار می‌دهد. با بررسی تحقیقات و مقالات تدوین‌شده در طی سال‌های اخیر این موضوع مشخص می‌شود که مقاله یا تحقیقی به بررسی میان‌رشته‌ای مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دو حوزه مشخص قرآن و جامعه‌شناسی نپرداخته و بر مبنای ترکیب و تأکید این دو حوزه چارچوب مفهومی که بتواند راه‌گشای تحقیقات در این زمینه باشد، ارائه نشده است.

آنچه مقاله حاضر را از سایر پژوهش‌ها در حوزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی متمایز می‌سازد، در چند محور قابل ذکر است؛ نخست، این مقاله ابعاد و شاخص‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در هر دو جنبه قرآنی و جامعه‌شناختی، با نگاهی انتقادی مورد بازبینی و بازتعریف قرار داده است. دوم، در این پژوهش تلاش شده است تا ابعاد به‌دست‌آمده در دو حوزه قرآن و جامعه‌شناسی با یکدیگر تطبیق یابند، و برآیند آن، مجموعه‌ای تلفیقی از حوزه‌ها و شاخص‌ها ارائه شده است. این تلفیق، موجب توسعه نظری و مفهومی مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی از منظر هر دو حوزه می‌گردد. در گام سوم، با ترکیب این دو حوزه، چارچوب مفهومی‌ای استخراج شده است که زمینه‌ساز نگاهی نوین به مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌باشد. چرا که تاکنون، در جامعه‌شناسی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی عمدتاً در سطح سازمانی یا نهادی مورد بررسی قرار گرفته است؛ در حالی که این پژوهش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی را مسئولیتی فردی در برابر جامعه می‌داند، آن هم در برخورد با حوزه‌ها و موقعیت‌های گوناگون. این دیدگاه، از منظر جهانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. علاوه بر این، یافته‌هایی در مقاله ارائه شده‌اند که بر مبنای آن‌ها می‌توان ایزاری میان‌رشته‌ای برای سنجش مسئولیت‌پذیری اجتماعی طراحی نمود، تا بر اساس آن، امکان تحلیل واقع‌بینانه وضعیت جامعه فراهم گردد.

روش پژوهش

مقاله حاضر از نظر هدف، در زمره‌ی تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد. وجه اشتراک تعاریف مختلف از تحقیقات بنیادی آن است که این‌گونه پژوهش‌ها به ایجاد یا تعمیق درکی بنیادین از پدیده‌ی مورد مطالعه منجر می‌شوند (شوکتیان و قاضی‌نوری، ۱۳۹۸). از منظر رویکردی، این مقاله در پی شناسایی و کشف یک موضوع است. هنگامی که هدف پژوهش، فهم ابعاد پنهان یک پدیده و درک آن در حوزه‌های علوم انسانی، اجتماعی و رفتاری باشد، استفاده از روش‌های کیفی توصیه می‌شود (بازرگان، ۱۳۹۳). این پژوهش همچنین از رویکردی میان‌رشته‌ای برای بررسی یک موضوع در دو تبار دانشی بهره می‌برد. بدین منظور، ابتدا با روش مطالعه‌ی کتابخانه‌ای، چارچوب مفهومی بر پایه‌ی مفاهیم جامعه‌شناختی تدوین شد و در ادامه، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی هدایت‌شده^۱، مؤلفه‌ها، ابعاد و شاخص‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم استخراج گردید. این روش در مقایسه با سایر روش‌های تحلیل محتوا، از ساختار روش‌شناختی منسجم‌تری برخوردار است (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۴-۲۶). در این رویکرد، پژوهشگر با تکیه بر چارچوب نظری یا پیشینه‌ی پژوهشی، فرایند کدگذاری را هدایت کرده و تحلیل داده‌ها را سامان می‌دهد.

در بررسی منابع اسلامی شامل آیات قرآن و روایات معصومان (علیهم‌السلام) دسته‌هایی از مفاهیم اولیه از طریق تفسیر موضوعی قرآن شناسایی و به‌عنوان کدهای اولیه^۲، مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس، مفاهیمی به‌عنوان کلیدواژه‌های محوری انتخاب و هر یک از آن‌ها با استفاده از تحلیل مفهومی^۳ در بستر آیات و روایات بررسی و شاخص‌های مسئولیت‌پذیری استخراج شدند. سپس، با بهره‌گیری از کدگذاری باز و محوری، مضامین معنادار شناسایی و در قالب ساحت‌های وجودی انسان، قلمروها و مصادیق کلی مسئولیت‌پذیری اجتماعی، دسته‌بندی گردیدند.

1 . Directed Content Analysis.

2 . Initial Coding Scheme.

3 . conceptual analysis.

الف. مفهوم‌شناسی

در قسمت مفهوم‌شناسی، مفاهیمی چون چارچوب مفهومی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

۱. چارچوب مفهومی

مکسول^۱ (۲۰۰۵) و دابسون^۲ (۲۰۰۲) معتقدند «چارچوب، خط مفهومی است که مفاهیم از طریق آن به هم متصل می‌شوند و به یک مفهوم معنا می‌بخشند. این چارچوب توسط محققان به روش‌های مختلف با مفهوم محوری ارتباط برقرار می‌کند» (مکسول، ۱۹۹۶؛ دابسون، ۲۰۰۲). همچنین جبارین^۳ (۲۰۰۹) بر این باور است که «چارچوب مفهومی شبکه‌ای یا «صفحه‌ای» از مفاهیم به هم پیوسته است که با هم درک جامعی از یک پدیده ارائه می‌دهند. مفاهیمی که یک چارچوب مفهومی را تشکیل می‌دهند از یکدیگر حمایت می‌کنند، پدیده‌های مربوطه خود را بیان می‌کنند و یک فلسفه چارچوب خاص را ایجاد می‌کنند» (جبارین، ۲۰۰۹: ۵۱). در مجموع، چارچوب مفهومی یک سیستم شبکه‌ای بهم پیوسته یا رابطه‌ای از مفروضات، انتظارات و باورهاست که به محقق کمک می‌کند تا مفهوم موردنظر خود را با در نظر گرفتن تمام ابعاد مطالعه‌شده در فضاهای جدید مورد آزمایش و بررسی قرار دهد.

۲. مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی

کلارکسون (۱۹۹۵) با اشاره به وجود صدها مطالعه تجربی در زمینه بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اذعان دارد که هنوز تعریف رضایت‌بخش و قابل قبولی برای آن وجود ندارد. مسئولیت در اصطلاح به معنای پاسخگویی قانونی، مالی یا اخلاقی است و فرد مسئول، انسانی معتمد و قابل اطمینان است (مهدی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰). علاوه بر آن، اغلب به‌نوعی ارتباط میان افراد و محیط اشاره دارد. در واقع مسئولیت‌پذیری یک ویژگی شخصیتی است که معمولاً به صورت نوعی نگرش در ساختار روانی و رفتاری فرد و در ارتباط با شرایط محیطی و اجتماعی شکل می‌گیرد (یزدان‌پناه و حکمت، ۱۳۹۳).

1 . Maxwell

2 . Dobson

3 . Jabareen

مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی یک بُعد فردی و یک بُعد اجتماعی دارد؛ بونز^۱ تأکید دارد که برای پاسخگوبودن باید فضایی برای عمل مسئولانه برای فرد موجود باشد. در واقع آزادی و وجود فضای باز یک پیش‌شرط کلی در این زمینه است که می‌توان آن را به جنبه‌های گوناگونی نظیر ایجاد تمایل برای انجام دادن کاری، داشتن و رشد قدرت پیش‌بینی و عاقبت‌اندیشی، ایجاد فضای انجام عمل و داشتن مهارت ارزیابی عملکرد تقسیم کرد (فیشر و نیجهف^۲، ۲۰۰۵: ۲؛ مهدی‌زاده، ۱۴۰۰). جنبه اجتماعی این مفهوم تأکید دارد که انسان نه تنها نسبت به سرنوشت خویش، بلکه نسبت به سرنوشت گروه، جامعه و نظامی که در آن زیست می‌کند، مسئولیت دارد و این مسئولیت با توجه به مرتبه و منصب اجتماعی هر فرد متفاوت است؛ مسئولیت‌پذیری در واقع نوعی احساس التزام به عمل و واکنش در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقید به سایرین است (مرادی، ۱۳۹۹). کارول^۳ (۱۹۹۱) از پایه‌گذاران و صاحب‌نظران مباحث مسئولیت‌پذیری اجتماعی معتقد است: «داشتن مسئولیت اجتماعی به معنای آن است که افراد و سازمان به گونه‌ای اخلاقی و انسانی و با حساسیتی خاص به موضوعات و مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی می‌اندیشند و در باب این مسائل رفتار می‌کنند» (کارول، ۱۹۹۹: ۲۸۷).

همان‌طور که از تعاریف ارائه‌شده برمی‌آید، در جامعه‌شناسی، اجماع مشخصی میان کارشناسان و متخصصان در خصوص تعریف دقیق مسئولیت‌پذیری اجتماعی وجود ندارد. در این میان، دیدگاه بونز که برخلاف بسیاری از تعاریف، بر لزوم توجه به مسئولیت‌پذیری اجتماعی در دو بُعد فردی و اجتماعی تأکید دارد، قابل تأمل و پذیرش است. با این حال، حتی در تعریف او نیز تمایزگذاری روشنی میان این دو بُعد ارائه نشده و این ابهام همچنان در تعریف او وجود دارد. این کاستی، به گونه‌ای دیگر در تعریف کارول نمایان می‌شود؛ زیرا وی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را عمدتاً در سطح سازمانی و در چارچوب ارتباط فرد با یک ساختار مشخص تبیین می‌کند، اما در این دیدگاه نیز، مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطحی گسترده‌تر و مستقل از ساختارهای رسمی مانند سازمان‌ها و نهادها مورد توجه قرار نگرفته است.

1 . Bonz

2 . Fisscher & Nijhof

3 . Archie Carroll

۳. شاخص‌ها و ابعاد مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی

از منظر متخصصان جامعه‌شناسی، شاخص‌ها و ابعادی متنوع برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی تعریف شده است. به عنوان نمونه، کاکابادسه و کالو^۱ پنج نوع از مسئولیت‌پذیری اجتماعی را بازشناسی کرده‌اند که شامل مسئولیت‌پذیری سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، جهانی و مسئولیت‌پذیری در فضای مجازی می‌شود (طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱). این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که توجه پژوهشگران عمدتاً معطوف به جنبه‌های خاصی از مسئولیت‌پذیری اجتماعی بوده است؛ به گونه‌ای که مثلاً به موضوعی نوظهور مانند فضای مجازی پرداخته شده، اما برخی عرصه‌های عمومی جامعه نظیر حوزه‌های فرهنگی و زیست‌محیطی مورد غفلت واقع شده‌اند. با این حال، می‌توان مفهوم مسئولیت‌پذیری در فضای مجازی را به عنوان بستری میان‌رشته‌ای تلقی کرد که ظرفیت تحلیل در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حتی زیست‌محیطی را دارد. موضوع دیگر، توجه به مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح جهانی است. به نظر می‌رسد در اینجا نگاه محققان صرفاً معطوف به حوزه‌های خرد نبوده و رویکردی کل‌نگر در نظر گرفته شده است؛ چنان‌که در وضعیت کنونی، جامعه جهانی نسبت به رخدادهایی همچون وقایع غزه بی‌تفاوت نمانده و واکنش‌هایی در سطح افکار عمومی از خود نشان می‌دهد؛ در واقع، بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی مستلزم رویکردی جامع است که همزمان سطوح خرد و کلان و نیز عرصه‌های سنتی و نوظهور را دربر گیرد.

کارول (۱۹۹۱)، پرسشنامه مسئولیت‌پذیری اجتماعی را بر پایه چهار مؤلفه اقتصادی، قانونی، اخلاقی و اجتماعی طراحی کرده است. شاخص‌های تعریف‌شده در بُعد اقتصادی شامل سودآوری و افزایش درآمد سازمان، توجه به جایگاه رقابتی، و ارتقای راندمان عملیاتی هستند. در بُعد قانونی، شاخص‌ها عبارت‌اند از عمل مطابق با قانون، تعهد به الزامات قانونی، پایبندی به تعهدات رسمی، و تولید کالا و خدمات در چارچوب مقررات حقوقی. در بُعد اخلاقی، شاخص‌ها شامل هم‌سویی با انتظارات اجتماعی، رعایت آداب و رسوم و هنجارهای اخلاقی، و پرهیز از نقض قواعد اخلاقی است. همچنین، در بُعد اجتماعی، شاخص‌ها بر توجه به اقدامات بشردوستانه، خیرخواهی در سطح اجتماع، مشارکت در آموزش و فعالیت‌های داوطلبانه تمرکز دارند. با این حال، مؤلفه‌های چهارگانه کارول، ابعاد فرهنگی و زیست‌محیطی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را نادیده گرفته‌اند. تمرکز این الگو بر رویکرد سازمان‌محور در تعریف مسئولیت‌پذیری اجتماعی و شاخص‌سازی، سبب شده است کاربرد و تعمیم‌پذیری آن در سطح فراسازمانی با چالش‌هایی مواجه شود.

گلن و نلسن^۱ (۱۹۹۸) نیز پرسشنامه دیگری در پنج بُعد خودمدیریتی، امانت‌داری، وظیفه‌شناسی، سازمان‌یافتگی و پیشرفت‌گرایی طراحی کردند. شاخص‌های بُعد خودمدیریتی شامل مسئول بودن، خویشتن‌داری برای دستیابی به اهداف و پافشاری در جبران شکست‌ها و ناکامی‌ها، شاخص‌های بُعد امانت‌داری شامل تعهد نسبت به حفاظت از جان، مال و حقوق دیگران و وفاداری نسبت به عهد و پیمان، شاخص‌های وظیفه‌شناسی شامل انجام تکالیف محوله به طور شایسته بدون تذکر دیگران، دیگرخواهی و جامعه‌دوستی، کمک‌کننده و یاری‌دهنده، شاخص‌های بُعد سازمان‌یافتگی شامل بررسی قرار دادن امور، امکان‌سنجی و برنامه‌ریزی در کارها، بودجه‌بندی و پس‌انداز منظم و در انتها شاخص‌های بُعد پیشرفت‌گرایی شامل آگاهی و میل به بهتر شدن انگیزه‌های درونی برای به پایان رساندن موفقیت‌آمیز تکلیف، رسیدن به یک هدف یا دستیابی به درجه معینی از شایستگی در کار است (گلن و نلسون، ۲۰۰۰: ۲۱).

ابعادی که گلن و نلسن در تبیین مسئولیت‌پذیری اجتماعی مورد توجه قرار داده‌اند، ناظر بر وظیفه‌گرایی فرد در قبال محیط کاری خویش است. این رویکرد، در چارچوب اخلاق حرفه‌ای با تأکید بر اصولی همچون امانت‌داری، تعهد و وظیفه‌شناسی قابل تحلیل است که سبب محدود شدن دامنه شاخص‌های تعریف‌شده در هر بُعد از مسئولیت‌پذیری اجتماعی شده و از گسترش آن به حوزه‌های عام‌تر اجتماعی جلوگیری می‌کند. با مقایسه دیدگاه گلن و نلسن با رویکرد کارول، مشخص می‌شود، هرچند هر دو دیدگاه، مسئولیت‌پذیری اجتماعی را در سطح سازمانی و نهادی مورد توجه قرار می‌دهند، اما تفاوت اساسی آن‌ها در قانون تمرکز و کارکرد اجتماعی این مسئولیت نهفته است. در رویکرد کارول، مسئولیت‌پذیری اجتماعی عمدتاً در قالب تلاش فرد در راستای رشد و توسعه عملکرد سازمانی تبیین می‌شود؛ در حالی که در دیدگاه گلن و نلسن، تأکید بر رعایت موازین اخلاق حرفه‌ای در انجام وظایف فردی پررنگ‌تر است.

بر اساس تحقیقات سیاوشی و همکاران (۱۴۰۰)، آریافرد و ملک‌آبادی (۱۴۰۲)، غیاثوند (۱۳۹۴)، حاضری و خلیلی (۱۳۹۳)، یگانه وبرزگر (۱۳۹۲) و طالبی و خوش‌بین (۱۳۹۱) می‌توان ابعاد دینی و اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، زیست محیطی، اقتصادی و قانونی را برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نظر گرفت. بُعد «دینی و اخلاقی» شامل شاخصی‌هایی نظیر پذیرش

تکالیف و انجام آنها در برابر خداوند، در نظرگرفتن معاد، شکرکردن و قدردانی، توصیه به انجام کارهای نیک و پرهیز دادن از انجام کارهای ناشایست، به دنبال حقیقت و عدالت بودن، مبارزه با ظلم، راستگو و درست کار بودن، داشتن عزت نفس و اعتماد به خود، آگاهی از وضعیت خود و نقد و بررسی حال خود، مسئولیت پذیرش نتایج کارهای خود، تلاش به دنبال برطرف کردن اشتباهات، منظم بودن و اهمیت دادن به زمان، احترام به والدین و بزرگترها و کسانی که به انسان نکته‌ای می‌آموزند، تصمیم‌گیری درست و به‌جا، توجه دقیق به رشد شخصی، تلاش و داشتن هدف در زندگی. «بُعد اجتماعی» شامل شاخص‌های مشارکت و همکاری داشتن در امور اجتماعی، داشتن ارتباط و تعامل و گفت‌وگوی اجتماعی، مشورت کردن، پذیرش هنجارها و رعایت ارزش‌های اجتماعی، حفظ و نگهداشت امور ملی، تلاش برای دفاع از مرزهای کشور، احترام به اخلاقیات در فراگیری علم، دوری از رفتارهای ناشایست و ضداجتماعی، رعایت امانت، صرفه‌جویی کردن، رعایت و اعمال اخلاق حرفه‌ای، تلاش و تولید اقتصادی، ایجاد کار و شغل، انجام کارهای محول با نگاه مسئولان، به‌کارگیری تولیدات داخلی، زندگی مبتنی بر نوع‌دوستی و مشارکت اجتماعی است (سند تحول آموزش و پرورش، ۱۳۹۱؛ حاضری و خلیلی، ۱۳۹۳؛ غیاثوند، ۱۳۹۴). «بُعد سیاسی» شامل حضور در انتخابات و انتخاب با آگاهی و دانش، داشتن بصیرت سیاسی و اجتماعی، حضور و شرکت در اجتماعات عظیم ملی، همراه و هم‌عقیده بودن با مسئولان، مشارکت و همراهی سیاسی، پیگیری اخبار، مسائل و رویدادهای سیاسی کشور است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰؛ حاضری و خلیلی، ۱۳۹۳؛ غیاثوند، ۱۳۹۴؛ طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱).

«بُعد فرهنگی» شامل تلاش در حفظ آثار فرهنگی و باستانی و تاریخی کشور، آشنایی و دانش در خصوص تاریخ و فرهنگ کشور، احترام گذاشتن به فرهنگ‌های گوناگون کشور، قدردانی از هنرمندان، انتقادکردن صحیح و پذیرش نقد، تلاش در گسترش نگاه احترام به عقاید و فرهنگ‌های متفاوت و احترام و عشق به یکدیگر (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰؛ حاضری و خلیلی، ۱۳۹۳؛ غیاثوند، ۱۳۹۴). «بُعد زیست محیطی» شامل حفاظت از محیط زیست، استفاده صحیح و بهینه از انرژی، توجه به نیاز آیندگان برای استفاده از محیط زیست، توجه به وضعیت معیشت فنی خودرو، پرهیز از استفاده از وسایل شخصی، استفاده کمتر از ظروف پلاستیکی، جمع‌آوری زباله و عدم رهاسازی آنها در محیط زیست و انجام فعالیت‌های محیط زیستی است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰؛ حاضری و خلیلی، ۱۳۹۳).

«بُعد اقتصادی» دربرگیرنده سه حوزه کلی تولید، توزیع و مصرف کالا است که از شهروندان انتظار می‌رود در هر یک از این موقعیت‌های اقتصادی مسئولیت‌پذیری اجتماعی را رعایت کنند (طالبی و خوش‌بین، ۱۳۹۱). در «بُعد قانونی» به الزامات قانونی و محیط کسب‌وکار، در بُعد اقتصادی به جنبه‌های مالی و عملکردی، رعایت حقوق دیگران، در «بُعد اخلاقی» به اخلاق کسب‌وکار و رویه‌های عملیاتی منصفانه توجه شده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰؛ حاضری و خلیل، ۱۳۹۳).

ابعاد و شاخص‌هایی که سیاوشی و همکاران (۱۴۰۰)، آریافرد و ملک‌آبادی (۱۴۰۲)، غیاثوند (۱۳۹۴)، حاضری و خلیلی (۱۳۹۳)، یگانه وبرزگر (۱۳۹۲) و طالبی و خوش‌بین (۱۳۹۱) ارائه کرده‌اند، بیشتر ناظر بر جنبه‌های اجتماعی مسئولیت‌پذیری و نحوه ارتباط فرد با سطوح مختلف اجتماع است. بر این اساس، می‌توان گفت که رویکرد این پژوهشگران در مقایسه با دیدگاه‌هایی همچون کارول، گلن و نلسن و نیز کاکابادسه، که عمدتاً بر سطوح سازمانی و نهادی متمرکز هستند، در شاخه‌های نظری مرتبط با حوزه‌های اجتماعی و ارتباطی جامعه از کارآمدی و کاربرد بیشتری برخوردار است.

از سویی، برخی تحقیقات ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی برای مسئولیت‌پذیری اجتماعی بیان کرده‌اند. بُعد شناختی مسئولیت‌پذیری اجتماعی به نوع آگاهی که فرد از دنیای پیرامونش دارد، باز می‌گردد. این امر به رشد دامنه دانش و اطلاعات فرد از گوناگونی مسئولیت‌های اجتماعی و تعالی مهارت‌های تفکری و عقلی و تحلیل در محدوده این مسئولیت‌ها توجه دارد (یوسف‌زاده، ۱۳۹۶؛ مهدی‌زاده و همکاران، ۱۴۰۰). بُعد عاطفی بر ایجاد انگیزه، نگرش و عواطف مثبت نسبت به انواع مسئولیت‌های اجتماعی متمرکز است. به‌طوری که فرد نسبت به پذیرش انواع مسئولیت‌های اجتماعی و ایفای فعالانه آن‌ها در صحنه جامعه برانگیخته می‌شود. در بُعد عملکردی مسئولیت‌پذیری اجتماعی تلاش می‌شود تا جنبه‌های عملکردی یا رفتاری، عکس‌العمل‌ها، واکنش‌ها و پاسخ‌ها به محیط و پدیده‌های آن مورد توجه قرار گیرد (نجاتی، ۲۰۱۲).

با توجه به تقسیم‌بندی‌هایی که از سوی نظریه‌پردازان و پژوهشگران حوزه مسئولیت‌پذیری اجتماعی ارائه شده است، می‌توان مجموعه این ابعاد را در سطح ارتباط فرد با اجتماع مورد تحلیل قرار داد. افزون بر آن، این ابعاد قابلیت آن را دارند که ذیل یک چارچوب نظری کلان‌تر طبقه‌بندی شوند. برای نمونه، مؤلفه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را می‌توان در سه بُعد عاطفی، شناختی و عملکردی فرد جای داد. این تقسیم‌بندی امکان تحلیل چندلایه مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی را فراهم می‌سازد و بستر مناسبی برای توسعه چارچوب مفهومی فراهم می‌کند که در ادامه مقاله به تفصیل به آن پرداخته شده است.

۴. مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن

واژه «مسئولیت» در اصل از ریشه «سؤال» است و مسئول فردی است که مورد پرسش یا بازخواست قرار می‌گیرد. مسئولیت در معنای مصدری معادل پاسخ‌گویی و تعهد است؛ این مفهوم زمانی صدق می‌کند که وظیفه‌ای متوجه شخص باشد و سائل حق دارد آن شخص را مورد خواست (مطالبه) و بازخواست (مؤاخذه) قرار دهد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۱۲۱—۱۲۲). مسئولیت می‌تواند پیشینی، نسبت به آینده و قبل از اقدام به تکالیف باشد یا پسینی و نسبت به اقدام یا ترک اقدام در گذشته باشد (زیمرن، ج ۶، ص ۹۳). مسئولیت در معنای حاصل مصدری نیز امری است که فرد باید نسبت به آن پاسخگو باشد. تکلیف^۱ یا شغل^۲ از معادل‌های معنای دوم است که لازمه هر دو وجود نیرویی سؤال‌کننده است. مراد از تکالیف اموری است که انتظار می‌رود فرد به علت موقعیت خاصی که در آن قرار گرفته انجام دهد (ادواردز، ۱۳۹۱: ۷۱۳). این معنا اعم از واجبات و مستحبات شرعی است که جنبه اجتماعی دارد.

به اعتبار اینکه سؤال‌کننده چه کسی است، جنس مسئولیت می‌تواند متفاوت باشد. اگر سؤال‌کننده خداوند باشد، می‌توان از آن به مسئولیت دینی تعبیر کرد؛ قرآن کریم هم مسئولیت انسان را تأیید می‌فرماید: «آنان را نگه دارید که حتماً مورد بازپرسی قرار می‌گیرند» (صافات: ۲۴) و هم به محتوای مسئولیت اشاره می‌فرماید: «قطعاً از همه آنان درباره اعمالی که انجام می‌داند، بازخواست می‌کنیم» (حجر: ۹۲-۹۳). علامه طباطبایی بعد از ذکر نظر مفسران درباره مسئول غنه، تمام موارد را مصادیقی از سؤال ذکر می‌کند (طباطبایی، ۱۳۵۲: ۱۹۹)؛ بنابراین مصادیق متعدد مسئول غنه می‌تواند سطوح مختلف مسئولیتی را در ارتباط با خدا، فرد، سایر انسان‌ها (خانواده و جامعه) و طبیعت (محیط زیست) مطرح کند.

سطح نخست مسئولیت انسان در محدوده نفس خود اوست؛ در روز قیامت انسان درباره چگونگی گذران عمر و جوانی، صرف مال و حتی اعضای بدن و نحوه به‌کارگیری آنها مورد سؤال قرار می‌گیرد: «گوش و چشم و قلب همه مورد پرسش واقع خواهند شد» (اسراء: ۳۶). به همین جهت قرآن کریم هر انسانی را قبل از توجه به دیگران، متوجه مسئولیتش در زمینه حفظ و پرورش نفس خود می‌کند و

1 . task.

2 . job.

می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به خودتان پردازید. هر گاه شما هدایت یافتید، آن کس که گمراه شده است به شما زبانی نمی‌رساند» (مائده: ۱۰۵). سطح دوم مسئولیت در محدوده خانواده و نزدیکان است؛ قرآن کریم می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید خودتان و کسانتان را از آتشی که هیزم آن مردم و سنگ‌هاست حفظ کنید» (تحریم: ۶).

سطح بعدی، مسئولیت اجتماعی است که آموزه‌های فراوانی درباره اهمیت، انواع، احکام، عوامل و ابعاد آن در ذیل آیات قرآن قابل شناسایی است. نبی مکرم اسلام ﷺ در روایتی فرمودند: «بدانید که همه شما مسئولید و هر یک از شما، نسبت به زیردستانش بازخواست می‌شود. فرمانروای مردم، مسئول مردم است و نسبت به زیردستانش بازخواست می‌شود. مرد، سرپرست خانواده است و نسبت به آنان، بازخواست می‌شود. زن نیز مسئول خانه شوهر و فرزندان اوست و در برابر آنها، بازخواست می‌شود» (مجلسی، ۱۳۶۸: ۳۸).

بنابراین مسئولیت‌پذیری اجتماعی نوعی دغدغه‌مندی و ویژگی مثبت انسانی است که شخص را بر آن می‌دارد تا در برابر سعادت و رفاه جامعه و دیگر انسان‌ها بی‌تفاوت نباشد. همان گونه که رسول گرامی اسلام ﷺ فرمودند: «هر کس صبح کند و به امور مسلمانان همت نوزد، از آنان نیست» (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۶۴). مسئولیت‌پذیری اجتماعی به طور خلاصه مهارت هدایت‌نگرش، احساس و رفتار برای بهبود سعادت و رفاه هموعان و حضور مؤثر در صحنه‌های اجتماعی است که به شکل ویژه در قرآن و روایات به آن پرداخته شده است (کمانی، ۱۴۰۰: ۵۳-۶۴).

۵. شاخص‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن

مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم دارای شاخص‌ها و ویژگی‌های منحصر بفردی است؛ برای مثال امری آزاد و داوطلبانه نیست، بلکه به مثابه پیمانی نانوشته است که در برابر نسل‌های گذشته، حاضر و آینده مطرح می‌شود. شاخص نخست «الزامی بودن» است؛ یعنی مسئولیت‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم امری اختیاری و داوطلبانه نیست، بلکه مطالبه‌ای الهی و واجب شرعی است. خداوند متعال در آیات متعددی، مسئولیت‌های اجتماعی را متذکر می‌شود؛ این وجوب گاهی از ساختار امر و نهی در قرآن فهمیده می‌شود: «بر انجام کارهای خیر و تقوا یکدیگر را یاری نمایید و بر گناه و تجاوز پشتیبان یکدیگر نباشید» (مائده: ۶، نک. طوسی، ۱۴۰۴) و گاهی نیز با برخی تعابیری به آن اشاره می‌شود؛ برای مثال می‌توان به حق مستمندان «و همانان که در اموالشان حقی

معلوم است برای سائل و محروم» (معارج: ۲۴-۲۵) و حق نزدیکان «و حقوق خویشاوندان و ارحام خود را ادا کن» (اسراء: ۲۶) اشاره کرد. در برخی آیات نیز دستوراتی درباره نحوه انجام صحیح این مسئولیت بیان شده است؛ برای نمونه تأکید می‌کند که پرداخت صدقات بدون منت یا هرگونه اذیت باشد: «صدقه‌هایتان را با منت و آزار تباه نکنید» (بقره: ۲۶۴) و هیچ حاجت‌خواهی به تندی طرد نشود: «و تهیدست سائل را از خود مران» (ضحی: ۱۰). قرآن کریم گذشتگانی که نسبت به مسئولیت‌های اجتماعی خود بی‌اعتنا بودند را توبیخ کرده، می‌فرماید: «چرا در میان امت‌های پیش از شما، مصلحان دلسوزی نبودند که [مردم را] از فساد در زمین بازدارند؟ مگر اندکی که نجاتشان دادیم و آنان که ستم کردند، دنباله رو چیزی از نعمت و ثروت شدند و آنان گنهکار بودند» (هود: ۱۱۶).

دومین شاخص، «تعامل مسئولیت‌های اجتماعی» است. مسئولیت‌های اجتماعی در افق وحیانی، بسته‌ای به هم تنیده و شبکه‌ای یکپارچه هستند که باید در کنار هم پیگیری شوند تا در نهایت اثرگذار باشند؛ برای نمونه در سوره مبارکه نور برای تثبیت فرهنگ عفاف و حجاب در جامعه، بیان حد زنا و اتهام‌زنی بدون شاهد (نور: ۲-۱۰)، مقابله با اشاعه فحشا از طریق اقدامات تشکیلاتی (نور: ۲۰-۱۱)، بسیج ثروتمندان در آسیب‌زدایی از ازدواج جوانان (نور: ۲۱-۲۶)، تعریف حریم خصوصی برای کاهش زمینه فساد (نور: ۲۷-۲۹) و حضور فعال همه مؤمنان در ازدواج جوانان (نور: ۳۲-۳۳) در قالب راهبرد اجتماعی یکپارچه‌ای را مطرح می‌کند. در واقع ترویج حجاب بدون پیگیری این فرایندها چندان کارآمد نخواهد بود. قرآن کریم مسئولیت‌پذیری را به گونه‌ای دوجانبه مطرح می‌کند که افراد هم مسئول و هم ذی‌حق باشند؛ حقوق خویشاوندی، همسایگی یا حق اخوت ایمانی کاملاً متقابل هستند؛ همان گونه که توأسی (هم‌سفارشی) به حق‌گرایی و شکیبایی در سوره عصر امری دوسویه است (عصر: ۳)؛ یعنی مؤمنی که مسئولیت‌های فردی و خانوادگی انجام می‌دهد، ولی از هم‌سفارشی دیگران به افزایش پایداری بر مسیر حق غفلت می‌کند، جزو خاسران خواهد بود.

شاخص دیگر، «بهره‌مندی به شرط نیت» است. از نگاه قرآن کریم عمل به مسئولیت‌های اجتماعی به شرط داشتن انگیزه الهی برای انسان پاداش دارد؛ برای نمونه امتیاز انفاق اسلامی بر انفاق دیگران قصد قربت است (قرائتی، ۱۳۸۸: ج ۷، ۲۰۴). همچنین قرآن کریم درباره نجوا کردن می‌فرماید: «در بسیاری از رازگویی‌های آنان خیری نیست، جز کسی که [از این طریق] به صدقه، یا کار نیک، یا اصلاح در میان مردم فرمان دهد و هرکه برای طلب خشنودی خدا چنین کند، پس پاداش بزرگی به او خواهیم داد» (نساء: ۱۱۴). در واقع مسئولیت‌پذیری اجتماعی از نگاه قرآن از مرحله نیت و گرایش قلبی آغاز می‌شود و تا مرتبه اظهار زبانی و عملی و دعوت دیگران امتداد می‌یابد.

شاخص بعدی، «گستره موضوعی و زمانی» است که از حفظ محیط زیست تا سعادت بشر را از زمان حال تا آینده شامل می‌شود. از نگاه قرآن تمام امکانات زمین اعم از آب، خاک و هوا، همچنین منابع زراعی، معدنی و دریایی اهمیت بسیاری دارند (آل عمران: ۱۰۴؛ مائده: ۶۳؛ احقاف: ۲۹ و ۳۱)؛ انسان‌ها مجاز به فساد در زمین نیستند (هود: ۱۱۶). قرآن کریم در کنار توجه به طبیعت، به روح انسانی و تعلیم و تربیت، هدایت، ارشاد و جامعه‌سازی توجه کرده است (یس: ۲۲؛ غافر: ۲۸). مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن در درجه نخست شامل آحاد جامعه اسلامی است و نهادهای اجتماعی و دولتی در مراتب بعدی قرار می‌گیرد؛ چراکه مخاطب اصلی این آیات یکایک افراد است (مزمّل: ۲۰؛ عصر: ۳؛ سبا: ۴۶؛ ذاریات: ۱۹).

اصل دیگر، «خود را جای دیگران قرار دادن» است. قرآن کریم این ضابطه را به عنوان امری وجدانی در نظر گرفته و بر اساس آن به اجتناب از رفتار نادرست در تعامل به دیگران (مطففین: ۱ و ۳) و کیفیت بخشی به کمک‌های نوع‌دوستانه (بقره: ۹۲ و ۲۶۷) ترغیب کرده است. خداوند متعال در جریان افک به ثروتمندان می‌فرماید جانب انصاف درباره کسانی که فریب خوردند، رعایت شود و کمک‌های مالی از آنان دریغ نشود، همان‌گونه که دوست دارید خداوند از خطای شما درگذرد (نور: ۲۲). توجه به این قاعده سبب تقویت نرخ مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شود (کمانی، ۱۴۰۰: ۴۸/۶۴).

۶. قلمروهای مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن

قرآن کریم به شکل گسترده مصادیق متعددی از مسئولیت‌های اجتماعی را در خلال آیات بیان کرده است. با شناسایی و دسته‌بندی این موارد می‌توان زمینه‌ها یا قلمروها مسئولیت‌های اجتماعی در قرآن را شناسایی کرد؛ «مسئولیت‌های نوع‌دوستانه» نخستین و عمده‌ترین مسئولیت اجتماعی انسان در ارتباط با تأمین نیازهای اولیه سایرین است. این مسئولیت‌ها به طور خلاصه شامل دو گونه «حمایت مالی و معنوی از طبقات و افراد ضعیف آسیب‌پذیر» و «احسان به خویشاوندان و همسایگان» است. آیات متعددی از قرآن بر بخش نخست، یعنی حمایت مالی از محرومان تأکید دارد (ذاریات: ۱۹؛ بقره: ۲۷۱)؛ برای مثال قرآن کریم در زمینه ایتام نیازهای متعددی همچون حمایت مالی و عاطفی (معاون: ۲؛ بقره: ۱۷۷)، اکرام (فجر: ۱۷)، احسان (نساء: ۳۶) و عدم آزردن و ظلم (ضحی: ۹) و غصب اموال آنها (نساء: ۱۰) را بیان کرده است. عموم مصادیق گونه نخست مانند اعطای قرض الحسنه (مزمّل: ۲۰؛ بقره: ۲۴۵) و کمک به در راه ماندگان (اسراء: ۲۶؛ روم: ۳۸)

مشروط به فقر است، اما در گونه دوم این شرط وجود ندارد و داشتن پیوند خویشاوندی یا رابطه رفاقت و همسایگی (نساء: ۳۶) کفایت می‌کند؛ همچنین معمولاً مسئولیت‌های بیشتری مانند احوال‌پرسی، برآوردن درخواست‌ها، صبر بر آزار ناخواسته و عیادت هنگام بیماری در قبال آنان بیان شده است. در کنار مسئولیت‌های نوع‌دوستی که ناظر به فردیت و طبقه خاصی از جامعه است، «مسئولیت‌های جامعه‌دوستی» نگاهی کل‌گرایانه به جامعه دارد تا فضای عمومی زندگی را عادلانه، نرم و روان کند؛ برای مثال عدالت‌گستری از یکایک افراد جامعه مطالبه شده است: «ای اهل ایمان همواره قیام‌کننده برای خدا و گواهان به عدالت باشید» (مائده: ۸). تعاون در کارهای نیک (مائده: ۶)، صبر اجتماعی (آل عمران: ۲۰۰)، قبول مسئولیت‌های موردنیاز جامعه (یوسف: ۵۵)، حفظ محیط زیست (هود: ۶۱) از دیگر مسئولیت‌های جامعه‌دوستانه است.

«مسئولیت‌های پیوندسازانه» مسئولیت پیوندهای لازم میان اعضای جامعه را ایجاد یا مستحکم می‌کند و موجب تقویت یکپارچگی، تحکیم ارتباطات اجتماعی و مشارکت اجتماعی می‌شود؛ برای نمونه در آیه ﴿حُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ (اعراف: ۱۹۹) بر مدارا با مردم مبنی بر گذشت از خطا و سخن به زبان آنان تأکید شده است (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۲، ص ۲۴۱). حفظ اتحاد و پرهیز از تفرقه (آل عمران: ۱۰۳)، حل تنش‌های ارتباطی میان مؤمنان (حجرات: ۱۰)، مهرورزی همگانی (فتح: ۲۹)، پرهیز از انتشار اخبار تأییدنشده (نور: ۱۵)، داشتن حسن ظن و حفظ آبروی مؤمنان (نور: ۱۲)، برقراری ارتباط با خویشان و افراد جامعه (بقره: ۲۷) و تسهیل ازدواج (نور: ۳۲) از جمله مسئولیت‌های پیوندسازانه در قرآن است.

نوع دیگر «مسئولیت‌های فرهنگ‌سازانه» است. برخی مسئولیت‌های اجتماعی موجب ظهور و تقویت سبک زندگی و فرهنگ اسلامی در جامعه می‌شود. این تکالیف یا از سنخ هدایت و ارشاد مستقیم یا غیرمستقیم یا از جنس حمایت از نهادها و متولیان فرهنگی جامعه است. امر به معروف و نهی از منکر (توبه: ۷۱)، حرکت اصلاحی در ارتباط با بشریت (آل عمران: ۱۱۰)، مجاهدت در راه خدا (حج: ۷۸) و پشتیبانی از دین (مائده: ۱۲) از جمله مسئولیت‌های فرهنگ‌سازانه در اجتماع است.

مورد دیگر «مسئولیت‌های سیاسی» است که در حیطه حکومت، رهبری و نظام اداره کشور قرار می‌گیرد. برخلاف خوانش سکولار از دین، قرآن دارای معارف سیاسی - اجتماعی فراوانی است که از جمله آنها قیام برای خدا (سبأ: ۴۶)، تشکیل حکومت اسلامی (حدید: ۲۵)، فرمانبرداری از پیشوایان الهی و صاحبان امر (نساء: ۵۹) و یاری آنها (انفال: ۶۲)، انتخاب کارگزاران شایسته (نساء: ۵۸) و همفکری برای اداره امور جامعه (شوری: ۳۸) است.

مورد دیگر از مسئولیت‌های اجتماعی در قرآن، «مسئولیت‌های مبارزاتی» است و قرآن کریم به تفصیل درباره مسئولیت‌های مرتبط به حفظ موجودیت امت اسلامی در برابر دشمن سخن گفته است. وقتی جامعه اسلامی به مسئولیت سیاسی خود عمل کند، منافع حکومت‌های مستکبر به خطر می‌افتد و عرصه برای تأمین امنیت و صیانت از مرز و میهن اهمیت بیشتری می‌یابد. همچنین برخی جوامع اسلامی مستضعف وجود دارند که جوامع اسلامی دیگر باید وارد مبارزه با مستکبران بر آنها شوند. دفاع از سرزمین اسلامی (بقره: ۱۹۰)، کمک به جبهه‌های نظامی (حدید: ۱۰)، حفظ اسرار نظامی (نساء: ۸۳)، توانمندسازی (انفال: ۶۰)، مقاومت در برابر دشمنان (آل عمران: ۱۴۶) و نبرد در راه رهایی مسلمانان تحت ظلم (شوری: ۳۹) از جمله مسئولیت‌های مبارزاتی یا جهادی است.

ب. یافته‌ها

با تحلیل مفهوم‌شناسی در دو حوزه جامعه‌شناسی و معارف قرآن و همچنین متون تحقیقاتی این دو حوزه، دو دسته از یافته‌ها قابل شناسایی است؛ یافته‌هایی که مرتبط به نوع ارتباط اجزای مطرح‌شده در حوزه قرآن و جامعه‌شناسی است و یافته‌هایی که به بیان چارچوب مفهومی تلفیقی از ابعاد و شاخص‌های قرآن و جامعه‌شناسی می‌پردازد.

۱. تبیین ارتباط و تلفیق ابعاد در قرآن و جامعه‌شناسی

پیش از ترسیم چارچوب مفهومی لازم است تا میان ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های به دست آمده در قرآن و جامعه‌شناسی تطبیقی انجام داد تا بتوان ارتباط میان اجزای مطرح‌شده در دو نگاه را به دست آورد. به همین منظور لازم است چند گام انجام شود: گام نخست تبیین برخی مفاهیم همچون بُعد، زمینه و شاخص در ادبیات نظری مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی است تا ضمن حذف زمینه تداخل و التقاط مفاهیم، دسته‌بندی با دقت مفهومی بالاتری حاصل شود. به عبارت روشن‌تر ساحات وجودی شناخت، عاطفه و عملکرد یا زمینه‌های سیاسی، جامعه‌گرایی، اخلاقی، دینی، فرهنگی و اقتصادی در چه نسبتی با مسئولیت‌پذیری قرار می‌گیرند.

در جامعه‌شناسی هنگامی که سخن از شناخت، عاطفه و عملکرد به میان می‌آید به سطح تحلیل‌های رفتاری، کنشی و ساختاری معطوف می‌شود و هر کدام از سه موضوع در شناخت کلیت یک ارتباط اجتماعی همراهی می‌کند. شناخت به تفسیرهایی که افراد از موقعیت‌ها داشته و نسبت به آن دانش پیدا می‌کند و کمک می‌کند تا فرد نسبت به واقعیت اجتماعی درکی پیدا کند باز می‌

گردد. در حیطه شناخت مباحثی مانند باورها، ارزش ها و اعتقادات اجتماعی قرار می گیرند. آنچه در حوزه عاطفه در جامعه شناسی مطرح می شود به واکنش فرد نسبت به وضعیت و رویدادهای اجتماعی و تعاملی باز می گردد. و عملکرد به نوع فعالیتی که فرد در فضای کنشی و ارتباطی انجام می دهد باز می گردد. آنچه مهم است آنکه اگر بخواهیم برای این سه موضوع دسته بندی کلی در جامعه شناسی تعیین کنیم می توان آن را در ابعاد ساختاری - روانشناسی رفتار دانست و این موضوع مجدداً با مفهوم بعد در سطح بعدی تقاطع ایجاد می کند. به منظور واضح تر شدن آن باید از فلسفه و رویکردهای فلسفی استفاده کرد. به نظر می رسد این سه موضوع با تعاریف و جایگاهی که برای آن در نظر گرفته شده بیشتر به ساحت وجودی انسان باز می گردد.

بحث از وجود و وجودشناسی در جامعه شناسی وجود مطرح می شود، جامعه شناسی وجودی به پیچیدگی های زندگی انسان و برخورد کنشگران با این پیچیدگی ها تاکید دارد. بحث از وجود در جامعه شناسی در ابتدا توسط ژان پل سارتر جامعه شناس، فیلسوف و نویسنده فرانسوی مطرح گردید. از منظر سارتر انسان ها هم آزادند و هم مقید هستند. در این نگاه انسان ها در برخورد با وضعیت متنوع و دگرگون در سطح جامعه باید بتوانند دست به انتخاب های متنوع بزنند و در عین حال در چارچوب هایی انتخاب انجام می شود که تعیین کنندگانی بر آنها حاکم است (اصحابی، ۱۴۰۱).

از سویی، ساحت های وجودی انسان یکی از مباحث فلسفی و کلامی مهم و سرنوشت ساز، چه در عرصه انسان شناسی فلسفی کلاسیک (اعم از غربی و اسلامی) و چه در اندیشه های فلسفی جدید و معاصر (به ویژه اگزیستانسیالیسم) است (موسوی مقدم و علیزمانی، ۱۳۹۰: ۵۷). بسیاری از فلاسفه و روان شناسان با اتفاق نظر بالایی انسان را واجد سه ساحت وجودی شناختی، عاطفی و رفتاری دانسته اند (طالبان، ۱۳۹۰: ۴۶؛ پرودقوت، ۱۳۸۳: ۱۱۱). از نظر علامه طباطبائی ساحت همان ابعاد، قوای نفس، مراتب وجودی انسان، شئون وجودی و جهات نفس هستند (علامه طباطبائی، ۱۳۶۴: ج ۱، ۳۶۸). بنابراین، ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی در تقسیم بندی اولیه مسئولیت پذیری اجتماعی، اشاره به ساحت های وجودی انسان دارد.

البته بر مبنای دیدگاه رایج علمای شیعه، سه بُعد اصلی شامل عقاید، اخلاقیات و اعمال است. در حقیقت، علمای مسلمان به جای بُعد عاطفی، اخلاقیات را قرار داده اند. نکته مهم دیگر اینکه بین این مجموعه سه بُعدی، نوعی ترتیب خاص بدین شرح قائل بوده اند: اعتقادات خاص، خُلَقیات یا منش های خاصی را ایجاب می کند و آن منش، رفتارهای خاصی را اقتضاء می کند (طباطبائی، ۱۳۵۴: ۸۸ - ۸۵؛ مطهری، ۱۳۸۱: ۱۸۰؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۱۲؛ پارسائیان و پهلوان، ۱۳۹۷: ۱۶۱). به بیان دیگر، در انسان دو خاصیت اساسی «ادراک» و «حرکت ارادی» به صورت گسترده و

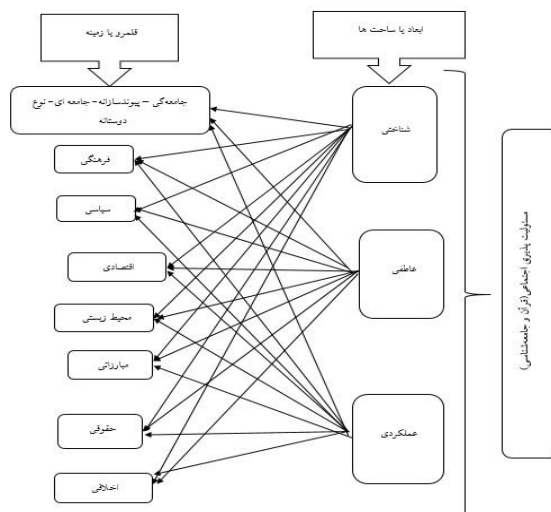
پیچیده وجود دارد؛ در حوزه ادراک، علم و شناخت دخیل است که به «بینش» تعبیر می‌شود و در اراده، میل، رغبت و انگیزش نقش دارد که به «گرایش» تعریف می‌شود. این دو عامل اساسی، یعنی بینش و گرایش، موجب ظهور کنش و رفتار از سوی انسان می‌شود (جلالی، ۱۳۸۰: ۵؛ رحیم‌پور، ۱۳۹۱). در نتیجه این موضوع نشان از وجوه قابل انطباق میان ساحت وجودی انسان در مباحث فلسفه اسلامی و دانش اجتماعی است.

در گام دوم لازم است تا ارتباط میان ساحت وجود با بخش‌های دیگر را مورد تبیین قرار داد. به عبارتی لازم است تا مشخص شود موارد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، محیط زیستی و سایر چه ارتباطی با ساحت‌های وجودی انسان دارند. شناخت و درکی که انسان نسبت به مسائل پیدا می‌کند در حوزه‌ها و حیطه‌های مختلف متفاوت است. به عنوان مثال هنگامی که فرد با مسائل مرتبط با اداره حکومت و کشور مواجه می‌شود درگیر مسائل سیاسی می‌شود و در هنگام برخورد با رویدادهای فرهنگی و ارزشی، درگیر مسائل فرهنگی می‌شود. این موضوع در برخورد با موارد دیگر نیز وجود دارد. در حقیقت شناخت، عاطفه و نوع عملکردی که فرد نسبت به یک موضوع انجام می‌دهد متناسب با زمینه آن موضوع یا حیطه‌ای که از آن سرچشمه می‌گیرد متفاوت است. در نتیجه می‌توان گفت بحث از اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، محیط زیستی، اخلاقی از مواردی هستند که در ذیل مجموعه ساحت‌های وجودی قرار می‌گیرند. به عبارتی انسان در برخورد با مسائل اجتماعی، ابتدا نسبت به آنها شناخت می‌یابد، سپس بر اساس آن شناخت، گرایش و عاطفه در او شکل می‌گیرد و در نهایت ممکن است به شکل رفتار ظهور یابد؛ بنابراین هر ساحت شناختی، عاطفی و عملکردی انسان، در ارتباط با قلمروهای گوناگون حالت‌های متفاوتی دارد، این ساحت‌ها بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند. در مجموع عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، جامعه‌ای، فرهنگی، محیط زیستی، اخلاقی و حقوقی به عنوان قلمروهای مسئولیت اجتماعی در ذیل ساحت‌های انسانی تعریف می‌شوند.

گام سوم، تبیین ارتباط میان زمینه‌های جامعه‌شناسی و قرآن در ارتباط با مسئولیت‌پذیری اجتماعی است. همان‌طور که در مباحث نظری بیان شد، نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی و محیط زیستی را مورد توجه قرار دادند. در مطالعات قرآنی نیز برخی ابعاد و شاخص‌ها مطرح شدند که در حوزه جامعه‌شناسی عنوان نشده بودند. برای مثال در مباحث قرآنی بحث از قلمروهای نوع‌دوستانه، پیوندسازانه و جامعه‌ای در مسئولیت‌پذیری اجتماعی آمده است که لازم است ارتباط میان این موارد با حوزه‌های جامعه‌شناسی بررسی شود. شاخص‌هایی که برای قلمروهای نوع‌دوستانه، پیوندسازانه و جامعه‌ای آمده است، هر سه را زیرمجموعه مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح اجتماع قرار می‌دهد.

همچنین یکی از وجوه مورد اشاره در مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآنی بحث از جهاد در راه خدا و مبارزه به منظور حفظ امنیت ملی و ارزشی است. این موضوع در حیطه دانش اجتماعی و خصوصاً جامعه‌شناسی سیاسی در حوزه سیاست قرار می‌گیرد لیکن به دلیل گستردگی شاخص‌ها و جایگاه مهم این وضعیت می‌توان حوزه مبارزاتی یا جهادی را به عنوان حوزه‌ای مستقل در نظر گرفت.

در نهایت بنابر تحلیل مفاهیم و ابعاد، انسان دارای سه ساحت یا بُعد شناختی، عاطفی و عملکردی است که هر یک نسبتی با قلمروهای گوناگون پیدا می‌کند. به این صورت که، فرد در بُعد شناختی خود وارد قلمروهای شناخت وضعیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، زیست‌محیطی، اخلاقی، حقوقی و مبارزاتی می‌شود. بر اساس شناخت به‌دست‌آمده حس تعهد و تعلق پیدا می‌کند و در قبال آنها نوعی واکنش نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد حد مطلوب مسئولیت‌های اجتماعی شکل‌گیری به ترتیب این ساحت‌ها باشد؛ یعنی علی‌رغم وجود شکل‌گیری تعهد و تعلق خاطر فرد نسبت به مسائل جامعه، فرد نمی‌داند این تعهد نسبت به کدام حوزه یا قلمرو است یا با وجود کنشگری اجتماعی هنوز انگیزه کافی برای تداوم مسیر تعهد در او شکل نگرفته است؛ بنابراین نمی‌توان توقع داشت میزان و شدت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در تمام مراتب ساحت انسان به یک اندازه و کیفیت باشد. با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان جایگاه صحیح و سلسله‌مراتب ساحت انسانی و قلمروهای مختلف مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن را در قالب نمودار درختی در شکل شماره ۱ نشان داد:

شکل ۱: نمودار درختی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جامعه‌شناسی و قرآن

همان‌طور که شکل (۱) نشان می‌دهد، مسئولیت‌پذیری اجتماعی دارای ابعاد شناختی، عاطفی و عملکردی هست که هر کدام از آنها در زمینه یا قلمروهایی نظیر جامعه‌گی (پیوندسازانه و جامعه‌ای)، اقتصادی (نوع‌دوستانه)، سیاسی، فرهنگی، زیست‌محیطی، اخلاقی، حقوقی (قانونی) و مبارزاتی مطرح می‌شود.

۲. چارچوب مفهومی (تلفیقی) مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن و جامعه‌شناسی

هرکدام از ابعاد مطرح‌شده در نمودار درختی یا شکل ۱، دارای شناسه یا شاخص‌هایی هستند که با دیدن آنها می‌توان تشخیص داد کدام یک از نوع مسئولیت‌پذیری اجتماعی به وقوع پیوسته است. این شاخص‌ها در هر کدام از قلمروها با توجه به مصادیقی که در متون (در مفهوم‌شناسی) آمده، قابلیت استخراج و ارائه دارد. این شاخص‌ها و مصادیق در جدول شماره ۱ آمده است:

جدول شماره ۱: چارچوب مفهومی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن و جامعه‌شناسی

مفهوم اصلی	ساحت یا بُعد	قلمرو، زمینه	مصادیق
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	فردی	جامعه‌گی - اجتماع - بشردوستانه	شناخت هنجارها و قوانین، نوع‌دوستی و مشارکت اجتماعی
		فرهنگی	شناخت ارزش‌ها، نهادها و الگوهای فرهنگ ملی و ارزش
		سیاسی	شناخت مسائل سیاسی روز
		اقتصادی	شناخت مسائل اقتصادی
		زیست‌محیطی	شناخت مسائل حوزه زیست‌محیطی
		اخلاقی	شناخت مسائل حوزه اخلاقی
		حقوقی - قانونی	شناخت مسائل حقوقی - قانونی
		مبارزاتی - جهادی	شناخت مسائل مقوم موجودیت و سربلندی امت اسلامی و عرصه‌های تهدید و تعدی دشمنان
	عاطفی	جامعه‌گی - اجتماع - بشردوستانه	احساس تعهد و التزام به قوانین و ارزش‌های اجتماعی، بشردوستی و همراهی و همکاری در فعالیت‌های اجتماعی
		فرهنگی	پذیرش و احترام ارزش‌ها و الگوهای فرهنگی ملی
		سیاسی	احساس تعهد و التزام به همراهی در برنامه‌ها و فعالیت‌های سیاسی

مفهوم اصلی	ساحت یا بُعد	قلمرو، زمینه	مصادیق
		اقتصادی	داشتن حس تعهد به برقراری عدالت در مبادلات اقتصادی و پرهیز از اسراف به منظور گسترش منافع جمعی
		زیست محیطی	علاقه به محافظت از طبیعت و فضای سبز
		اخلاقی	قبول هنجارها، ارزش‌ها و مسائل اخلاقی - تربیتی اجتماعی
		حقوقی	التزام قلبی به مفاد قانونی و حقوقی
		مبارزاتی - جهادی	حس تعهد نسبت به موجودیت و سربلندی امت اسلامی در برابر تعدی دشمنان
	عملکردی	جامعه‌گی - اجتماع - بشردوستانه	رعایت قوانین و ارزش‌های اجتماعی، بشردوستی و همراهی و همکاری در فعالیت‌های اجتماعی
		فرهنگی	رعایت ارزش‌ها و الگوهای فرهنگی ملی
		سیاسی	همراهی در برنامه‌ها و فعالیت‌های سیاسی
		اقتصادی	برقراری عدالت در مبادلات اقتصادی و پرهیز از اسراف به منظور گسترش منافع جمعی
		زیست محیطی	محافظت از فضای سبز، کاهش رفتار آسیب‌زا به محیط زیست و تلاش برای بهبود آن
		اخلاقی	رعایت مسائل اخلاقی - تربیتی اجتماعی
		حقوقی - قانونی	رعایت مفاد قانونی و حقوقی
		مبارزاتی - جهادی	کنشگری در راستای حفظ موجودیت و سربلندی امت اسلامی در برابر تعدی دشمنان

نتیجه‌گیری

با بررسی آیات قرآن مشخص می‌شود که آموزه‌های فراوانی درباره اهمیت، انواع، احکام، عوامل و ابعاد مسئولیت اجتماعی وجود دارد که ظرفیت طرح‌ریزی الگوی منحصر بفردی در مسئولیت‌پذیری اجتماعی دارد. با بررسی تحلیل و تطبیقی مفهوم مسئولیت‌پذیری اجتماعی در ادبیات جامعه‌شناسی و معارف قرآنی می‌توان چارچوب مفهومی تلفیقی استخراج کرد که در آن ساحت‌های وجودی انسان شامل شناختی، عاطفی و عملکردی و قلمروهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، زیست محیطی، حقوقی و مبارزاتی دیده شده است. در واقع مسئولیت‌پذیری اجتماعی امری فردی

است که در نسبت با اجتماع تعین پیدا می‌کند. به صورتی که بُعد شناختی و عاطفی در سطح فرد قرار دارد و هنگامی که در ارتباط و کنش با دیگران قرار می‌گیرد و وارد وضعیت عملکردی و بروز می‌شود، از سطح فردی به جمعی نمایان می‌شود. هنگامی که از سطح جمعی سخن به میان می‌آید، جمع به بحث از ارتباط و ایجاد کنش متقابل میان اعضا اشاره دارد و همان ارتباطات و کنش‌های متقابل تبدیل به اجتماع و روابط اجتماعی می‌شود. به عبارتی در بُعد شناختی به نگرش و بینش فرد نسبت مسئولیت اجتماعی توجه می‌شود، در بُعد عاطفی، میزان تعهد و دغدغه‌مندی فرد نسبت به مسائل اجتماعی مطرح می‌شود و در نهایت در حیطه عملکردی نحوه کنشگری فرد نسبت به مسائل اجتماعی و حل آنها مورد توجه قرار می‌گیرد؛ برای مثال با شناخت یک مشکل یا نیاز در جامعه، تعهد فرد برانگیخته می‌شود و در قالب اقدامی نظیر راه‌اندازی مشارکت مردم نهادی نمایان می‌شود.

از سویی، وقتی گفته می‌شود مسئولیت‌پذیری اجتماعی به نظر می‌رسد، صرفاً در زمینه اجتماعی باید دیده شود، لیکن امر اجتماعی تنها در رابطه اجتماعی نیست، بلکه این زمینه می‌تواند در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، حقوقی، اخلاقی، زیست محیطی و جهادی یا مبارزاتی نمایان شود. معیارها و شاخص‌های مشخص‌کننده هر زمینه در جدول یک آمده است. هر کدام از شاخص‌ها مرتبط به یک زمینه است، اما می‌توان برخی شاخص‌ها را در حالت رابطه میان دو زمینه نیز دید. به عنوان نمونه حیات اجتماعی هم شاخصی اجتماعی و هم شاخصی سیاسی است، لیکن در این جدول تنها در یک زمینه آمده است. به عبارت دیگر حالت میانه‌ای و دوجبهی میان برخی زمینه‌ها و شاخص‌ها وجود دارد.

در تطبیق یافته‌های به دست آمده در این مقاله با مقالات نزدیک به این موضوع، می‌توان کتاب کمانی را مورد توجه قرار داد. کمانی (۱۴۰۰) در کتابی به ارائه مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن پرداخته است. در این کتاب، نویسندگان با استفاده از مطالعه درون دینی، تنها یک مفهوم کلی از مسئولیت‌پذیری اجتماعی از دانش جامعه‌شناسی را در درون متون و آیات قرآن مورد تحلیل و تبیین قرار داده است، اما به وجوه اشتراک و افتراق داده‌ها توجه نشده است.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه فارسی حسین انصاریان.
- نهج البلاغه، سیدرضی، مترجم: حسین انصاریان، قم: دارالعرفان، ۱۳۸۸.
- ادواردز، پل و بورچرت، دونالد ام، دانشنامه فلسفه اخلاق، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: نشر سوفیا، ۱۳۹۱.
- اقدامپور، رضا؛ کشتی‌آرای، نرگس؛ اسماعیلی، رضا، «طراحی الگوی برنامه درسی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی برای نظام آموزش عالی براساس الگوی اکر»، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۲۶: ۲۳-۴۹، ۱۳۹۹.
- آریافرد، حامد؛ ملک‌آبادی، بانوییگی، «بررسی کتب مطالعات اجتماعی براساس شاخص‌های مسئولیت‌پذیری با تأکید بر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، فصلنامه علمی تخصصی پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی، شماره ۲: ۱۰۵-۱۲۵، ۱۴۰۲.
- اصحابی، سیده اکرم، «افکار اگزیستانسیالیستی سارتر با تأکید بر کتاب نقد خرد دیالکتیکی»، دو فصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی، شماره ۵: ۲۲۳-۲۶۸، ۱۴۰۱.
- بازرگان، عباس، مقدمه‌ای بر روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته؛ رویکردهای متداول در علوم رفتاری، تهران: دیدار، ۱۳۹۳.
- بکر، لارنس سی، فلسفه اخلاق (برگرفته از دایره‌المعارف لارنس بکر)، ترجمه گروهی از مترجمان، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۰.
- بنابی‌قدیم، رحیم؛ واعظ، سیدعلی، «بررسی رابطه شاخص مسئولیت‌پذیری اجتماعی با قابلیت مقایسه اطلاعات حسابداری در مراحل چرخه عمر شرکت»، فصلنامه بررسی‌های حسابداری و حسابرسی، شماره ۱: ۱-۳۰، ۱۴۰۰.
- پارسائیان، محمد؛ پهلوان، منصور، «زوایای اثرگذاری فرهنگ قرآن بر اقتصاد»، مطالعات اقتصاد اسلامی، ۱۰ (۲): ۱۵۳-۱۷۸، ۱۳۹۷.
- پراودفوت، وین، تجربه دینی، مترجم: عباس یزدانی، تهران: انتشارات طه، چاپ دوم، ۱۳۸۳.
- جلالی، حسین، «درآمدی بر بحث بینش، گرایش، کنش و آثار متقابل آنها»، مجله معرفت، شماره ۵۰: ۱-۲۰، ۱۳۸۰.

جواهری، الاء، رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ مددی، سید محمد حسن؛ مهدوی مهر، محمدحسین در مقاله بررسی تطبیقی رویکرد اجتماعی در دو تفسیر «الکاشف» و «من هدی القرآن»، مجله قرآن و علم ش ۳۱، ۱۴۰۱ ش.

حاضری، علی محمد؛ خلیلی، علی، «بررسی آموزش شهروندی در برنامه درسی آشکار نهاد آموزش رسمی ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، شماره ۳: ۱۳۱-۱۴۹، ۱۳۹۳. حساس یگانه، یحیی؛ برزگر، قدرت‌الله، «ارائه مؤلفه‌ها و شاخص‌های بعد اجتماعی مسئولیت شرکت‌ها و وضعیت موجود آن در ایران»، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی- فرهنگی، شماره ۱: ۲۳۴-۲۰۹، ۱۳۹۲.

حسینی، زهرا؛ ایزدی، مهشید؛ وکیلی، نجمه؛ انصاریان، فهیمه، «بررسی بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری از منظر قرآن و اسلام»، فصلنامه مطالعات قرآنی، شماره ۳۴: ۲۷۹-۳۰۴، ۱۳۹۷.

رحیم‌پور، فروغ‌السادات، «نمود بینش و منش شیخ بهایی و مجلسی (دوم) در رسائل اعتقادی‌شان»، تاریخ فلسفه، شماره ۳: ۳۵-۶۲، ۱۳۹۱.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، شورای عالی انقلاب فرهنگی، قابل دسترسی به نشانی: <https://sccr.ir/Files/6609.pdf>، ۱۳۹۰.

سیاوشی، ملیحه؛ عباس‌نژاد، طیبه؛ جوکار، کیانوش، «تبیین و اندازه‌گیری شاخص‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکتی نسبت به کارکنان؛ مطالعه موردی: شرکت برق منطقه‌ای هرمزگان»، مدیریت منابع انسانی پایدار، شماره ۵: ۸۵-۱۰۵، ۱۴۰۰.

شوکتیان، طه؛ قاضی‌نوری، سید سپهر، «چالش‌های سیاست‌گذاری برای تحقیقات بنیادی»، فصلنامه سیاست علم و فناوری، شماره ۲: ۳۴۶-۳۶۱، ۱۳۹۸.

طالبان، محمدرضا، «برازش تجربی مدل‌های مفهومی ساختاری از دینداری»، راهبرد فرهنگ، شماره ۱۲ و ۱۳: ۴۱-۶۰، زمستان و بهار، ۱۳۹۰.

طالبی، ابوتراب؛ خوش‌بین، یوسف، «مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۹: ۲۱۶-۲۴۹، ۱۳۹۱.

طوسی، حمیدرضا، پیامدهای اجتماعی و حقوقی ترک امر به معروف و نهی از منکر از نظر قرآن، مجله قرآن و علم، ش ۳۶، بهار و زمستان ۱۴۰۴ ش.

طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ ج، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۵۲.

طباطبایی، سیدمحمدحسین، بررسی‌های اسلامی، به کوشش سیدهادی خسروشاهی، قم: انتشارات دارالتبلیغ اسلامی، ۱۳۵۴.

غیاثوند، احمد، «گونه‌شناسی شهروندی در ایران، فرصت‌ها و تهدیدهای آن»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۲۲: ۱۱۹-۱۵۱، ۱۳۹۴.

قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸.

کمانی، مهدی، مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی دارالحديث، ۱۴۰۰.

مجلسی، محمدتقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم‌السلام، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸.
مردلیان، مهرداد، تدوین مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی براساس ادراک از محیط کار... پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور کرمانشاه، ۱۴۰۰.

مصباح یزدی، محمدتقی، فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش: احمدحسین شریفی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۱.

مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش عقاید، چاپ هفتم، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۲.

مطهری، مرتضی، کلیات علوم اسلامی: کلام، عرفان، حکمت عملی، چاپ بیست‌وششم، انتشارات صدرا، ۱۳۸۱.

مهدی‌زاده، مهدی؛ تقی‌زاده، امیر؛ رضایی، عباس، «بررسی ادراک مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تأثیر آن بر رضایت شغلی و تعهد سازمانی»، نگرش‌های نوین مدیریت بازرگانی، شماره ۱۱: ۱۱۸-۱۳۹، ۱۴۰۰.

نوربخش، یونس؛ اکبریان، مصطفی، «تبیین جامعه‌شناختی مسئولیت اجتماعی بنگاه‌های اقتصادی — انتقاعی براساس هنجارهای اخلاقی و دینی»، بررسی مسائل اجتماعی ایران (نامه علوم اجتماعی)، شماره ۲: ۴۱-۶۱، ۱۳۹۷.

یزدان‌پناه، لیلا؛ حکمت، فاطمه، «بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان»، مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۲: ۱۲۷-۱۵۰، ۱۳۹۳.

یوسف‌زاده، مهدی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سازمان‌های دولتی و خصوصی، تهران: ناشر چویل، ۱۳۹۶.

References

- Qur'ān-i Karīm, Fārsī Translation, Tehrān: Ḥusayn Anṣārīān.
- Nahj al-Balāghah, Sayyid Rāḍī, trans. Ḥusayn Anṣārīān, Qom: Dār al-'Irfān, 1388 SH (2009 CE).
- , 1390 SH (2011 CE).
- Āryāfard, Hāmed; Malek-Ābādī, Bānūbīgī, "Review of Social Studies Books Based on Responsibility Indicators with Emphasis on Fundamental Transformation Document of Education," *Faslnāmeḥ-yi 'Ilmī-Takhaṣṣusī-yi Pizhūhish dar Āmūzesh-i Motāle'āt-i Ejtemā'ī*, 2: 105–125, 1402 SH (2023 CE).
- Aṣḥābī, Sīdeh Akram, "Existentialist Thought of Sartre with Emphasis on Critique of Dialectical Reason," *Do Faslnāmeḥ-yi 'Ilmī-yi Pizhūhishhā-yi Māba'd al-Ṭabī'ī*, 5: 223–268, 1401 SH (2022 CE).
- Baker, Lawrence C., *Philosophy of Ethics* (from Lawrence Becker Encyclopedia), trans. Group of Translators, Qom: Mo'asseseh-i Āmūzeshī va Pizhūheshī-yi Imām Khomeynī, 1380 SH (2001 CE).
- Bāzargān, 'Abbās, *Muqaddamah-'ī bar Rāvishhā-yi Taḥqīq-i Kīfī va Āmīkhtah: Rāvishhā-yi Muta'ādel dar 'Ulūm-i Raftarī*, Tehrān: Dīdār, 1393 SH (2014 CE).
- Benābī-Qadīm, Rahīm; Vā'ez, Sayyid 'Alī, "Examining the Relationship between Social Responsibility Index and Comparability of Accounting Information in the Company Life Cycle," *Faslnāmeḥ-yi Barrasīhā-yi Ḥesābdārī va Ḥesābrasī*, 1: 1–30, 1400 SH (2021 CE).
- Document of Fundamental Transformation of Education, Supreme Council of the Cultural Revolution, <https://sccr.ir/Files/6609.pdf>
- Edwards, Paul; Borchert, Donald M., *Encyclopedia of Philosophy of Ethics*, trans. Enshe'allāh Rahmatī, Tehrān: Nashr-i Sophia, 1391 SH (2012 CE).
- Eqdāmpūr, Reżā; Keshtī'ārāy, Narges; Esmā'īlī, Reżā, "Designing a Curriculum Model Based on Social Responsibility for Higher Education According to Acker's Model," *Faslnāmeḥ-yi*

- Pizhūhish va Barnāmeḥ-Rīzī dar Āmūzesh-i ‘Ālī, 26: 23–49, 1399 SH (2020 CE).
- Ghiyāthvand, Aḥmad, “Typology of Citizenship in Iran: Opportunities and Threats,” *Faslnāmeḥ-yi ‘Ulūm-i Ijtimā’ī*, 22: 119–151, 1394 SH (2015 CE).
- Ḥassās-Yegāneh, Yaḥyā; Barzegar, Qudratullāh, “Providing Components and Indicators of Corporate Social Responsibility and Its Current Status in Iran,” *Faslnāmeḥ-yi Muṭāla‘āt-i Tose‘eh-yi Ijtimā’ī–Farhangī*, 1: 209–234, 1392 SH (2013 CE).
- Ḥāzerī, ‘Alī-Muḥammad; Khalīlī, ‘Alī, “Examining Citizenship Education in the Explicit Curriculum of Formal Education in Iran,” *Faslnāmeḥ-yi ‘Ulm-i Ijtimā’ī-yi Nahādḥā-yi Ejtemā’ī*, 3: 131–149, 1393 SH (2014 CE).
- Ḥusaynī, Zahra; Īzdī, Mahshīd; Vakīlī, Najmeh; Anṣārīān, Fūhmīyeh, “Examining Social Responsibility from the Perspective of Qur’ān and Islam,” *Faslnāmeḥ-yi Muṭāla‘āt-i Qur’ānī*, 34: 279–304, 1397 SH (2018 CE).
- Jalālī, Ḥusayn, “Introduction to the Discussion of Insight, Tendency, Action, and Their Mutual Effects,” *Majalleh-yi Ma‘refat*, 50: 1–20, 1380 SH (2001 CE).
- Kamānī, Mahdī, *Model-i Mas’ūliyat-Pazīrī-yi Ijtimā’ī-yi Qur’ānī* (Qur’anic Social Responsibility Model), Qom: Mo’asseseh-i Farhangī Dār al-Ḥadīth, 1400 SH (2021 CE).
- Mahdī-Zādeh, Mahdī; Taqī-Zādeh, Amīr; Rezā’ī, ‘Abbās, “Examining Perception of Social Responsibility and Its Effect on Job Satisfaction and Organizational Commitment,” *Negarish-hā-yi Nowin-i Modīrīyat-i Bāzargānī*, 11: 118–139, 1400 SH (2021 CE).
- Majlisī, Muḥammad-Taqī, *Biḥār al-Anwār al-Jāmi‘ah li-Durar Akhbār al-A’immah al-Aṭḥār*, Tehrān: Intishārāt-i Islāmīyah, 1368 SH (1989 CE).
- Mardāyān, Mehrdād, “Developing a Social Responsibility Model Based on Perception of Work Environment,” M.A. Thesis, University of Payām-Nūr Kermānshāh, 1400 SH (2021 CE).

- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad-Taqī, Āmūzesh-i 'Aqā'id (Teaching of Beliefs), 7th ed., Sāzmān-i Tablīghāt-i Islāmī, 1382 SH (2003 CE).
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad-Taqī, Falsafeh-yi Akhlāq, researched and compiled by Aḥmad-Ḥusayn Sharīfī, Qom: Mo'asseseh-i Āmūzeshī va Pizhūheshī Imām Khomeynī, 1391 SH (2012 CE).
- Muṭahharī, Murtazā, Kulliyāt-i 'Ulūm-i Islāmī: Kalām, 'Irḥān, Ḥikmat-i 'Amālī (Comprehensive Islamic Sciences: Theology, Mysticism, Practical Wisdom), 26th ed., Tehrān: Ṣadrā, 1381 SH (2002 CE).
- Nurbakhsh, Yūnus; Akbariān, Muṣṭafā, "Sociological Explanation of Social Responsibility of Profit-Oriented Economic Enterprises Based on Ethical and Religious Norms," Barrasīh-i Masā'il-i Ijtimā'i-yi Īrān, 2: 41–61, 1397 SH (2018 CE).
- Pārsā'iān, Muḥammad; Pahlevān, Manṣūr, "Aspects of the Effect of Qur'ān Culture on Economy," Muṭāla'āt-i Eqtesād-i Islāmī, 10(2): 153–178, 1397 SH (2018 CE).
- Pravdfoot, Wayne, Tajrobeh-yi Dīnī (Religious Experience), trans. 'Abbās Yazdānī, Tehrān: Intishārāt-i Ṭah, 2nd ed., 1383 SH (2004 CE).
- Qirā'atī, Muḥsin, Tafsīr-i Nūr, Tehrān: Markaz-i Farhangī-yi Dars-hā-yi az Qur'ān, 1388 SH (2009 CE).
- Raḥīm-Pūr, Fūrūgh al-Sādāt, "Manifestation of Insight and Character of Sheikh Bahā'ī and Majlisī (II) in Their Theological Treatises," Tārīkh-i Falsafeh, 3: 35–62, 1391 SH (2012 CE).
- Shoketiān, Ṭahā; Qāzī-Nūrī, Sayyid Sepahr, "Challenges of Policy-Making for Fundamental Research," Faslnāmeḥ-yi Sīāsāt-i 'Ilm va Fanāvarī, 2: 346–361, 1398 SH (2019 CE).
- Siyāwushī, Malīheh; 'Abbās-Nezhād, Ṭaybah; Jokār, Kiyānūsh, "Explaining and Measuring Corporate Social Responsibility Indicators toward Employees: Case Study of Hormozgan Regional Electricity Company," Modīriyat-i Manābe'-i Ensānī-yi Pāydār, 5: 85–105, 1400 SH (2021 CE).

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad-Ḥusayn, *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*, 20 vols., Bayrūt: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt, 1352 SH (1973 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad-Ḥusayn, Barrasīhā-yi Islāmī, ed. Sayyid Hādī Khosrowshāhī, Qom: Intishārāt-i Dār al-Tablīgh al-Islāmī, 1354 SH (1975 CE).
- Tālebān, Muḥammad-Riżā, "Empirical Fit of Structural Conceptual Models of Religiosity," *Rāhbard-i Farhang*, 12–13: 41–60, Winter–Spring, 1390 SH (2011 CE).
- Tālebī, Abū-Turāb; Khosh-Bīn, Yūsuf, "Social Responsibility of Youth," *Faslnāmeḥ-yi 'Ulūm-i Ijtimā'ī*, 59: 216–249, 1391 SH (2012 CE).
- Yazdān-Panāh, Līlā; Ḥekmat, Fātmeh, "Factors Affecting Social Responsibility of Youth," *Muṭāla'āt-i Ijtimā'ī-yi Īrān*, 2: 127–150, 1393 SH (2014 CE).
- Yūsuf-Zādeh, Mahdī, *Mas'ūliyat-Pazīrī-yi Ijtimā'ī dar Sāzmān-hā-yi Dūlatī va Khosūsī* (Social Responsibility in Public and Private Organizations), Tehrān: Nāshir-i Chevil, 1396 SH (2017 CE).